

УДК 94(477.82)''1842/1845'':323.2

Денисюк Василь Іванович – аспірант
кафедри археології, давньої та
середньовічної історії України
Волинського національного
університету ім. Лесі Українки

**Масові заворушення в містечках Троянівка та Лишнівка в 1842–1845 рр.
як вид соціального протесту**

*Роботу виконано на кафедрі давньої і нової
історії України ВНУ ім. Лесі Українки*

Стаття присвячена визначенню причин, передумов і наслідків виступу селян у містечках Троянівка та Лишнівка в 1842–1845 рр. Особлива увага звертається на визначення факторів згуртованості сільської громади, ролі особистісного чинника в ході виступу, форм і методів боротьби місцевої влади із непокорюю.

Ключові слова: соціальний протест, масове заворушення, сільська громада, слідство, згуртованість, селяни, поміщик, російська влада.

Денисюк В. И. Массовые беспорядки в местечках Трояновка и Лишнёвка в 1842–1845 гг. как вид социального протеста. Стаття посвящена определению причин, предпосылок и последствий выступления крестьян в местечках Трояновка и Лишнёвка в 1842–1845 гг. Особенное внимание обращается на определене факторов сплоченности сельской общины, роли личностного фактора в ходе выступления, форм и методов борьбы местной власти с неповиновением.

Ключевые слова: социальный протест, массовый беспорядок, сельская община, следствие, сплоченность, крестьяне, помещик, российская власть.

Denysiuk V. I. Mass Disturbances in the Townships of Troyanivka and Lishnivka in 1842–1845 as a Type of Social Protest

The article is devoted determination of reasons, pre-conditions and consequences of appearance of peasants, in the townships of Troyanivka and Lishnivka in 1842–1845. The special attention applies on determination of factors of solidarity of rural community, role of personality factor, during appearance, forms and methods of fight of local authority's struggling against the rebel.

Key words: social protest, mass disorder, rural community, investigation, solidarity, peasants, squire, Russian power.

Постановка наукової проблеми та її значення. У результаті III поділу Польщі 1795 р. Західна Волинь була формально інкорпорована в склад Російської імперії. Були змінені адміністративна та управлінська структури. Разом із тим, дворянство попередньої держави (переважно польська шляхта), залишило за собою реальний політичний вплив на цих землях [1, 26].

У першій половині XIX ст. на Волині існували, в основному, такі категорії населення: селянство (майже виключно українське, найчисельніше в порівнянні з іншими верствами суспільства регіону), дворянство (переважно польське), євреї, представники управлінської системи (російські та польські), іноземні колоністи.

Специфікою Правобережної України, в тому числі Волині, було те, що привілейованою частиною суспільства тут була польська шляхта та тоді ще мало чисельне російське дворянство, а утисненою в правах – українське селянство.

У радянській історіографії утвердилась усталена схема при описуванні соціально-економічного і суспільного розвитку Російської імперії першої половини XIX ст. Вона полягала в тому, що селян зображували як частину “експлуатованих мас”, які з часом починали розуміти свою роль, а також те, що вони експлуатовались “привілейованими верхами”. У результаті рух протесту наростав. Невдоволення виливалось у багаторазові виступи [17, 62—63].

Аналіз останніх досліджень. Проблема сільських виступів на Волині висвітлена недостатньо у вітчизняній літературі. У довідниках, збірниках матеріалів конференцій з історії Волині (і зокрема Маневиччини) є лише кілька статей, тема дослідження яких стосується історії Троянівки та Лишнівки ХІХ ст. [13, 146–148; 20, 196—198; 23, 460]. В одній з них згадується про акт непокори селян Лишнівки 1838 р. [22, 64—69]. У збірнику документів "Селянський рух на Україні. 1826—1849 рр." вміщено лише витяг із журналу Комітету міністрів про відмову селян містечок Троянівка і Лишнівка визнавати себе кріпаками та покарання організаторів. Ці події датовані 1838—1840 рр. [21, 186—188].

Автор вводить в науковий обіг нові архівні матеріали. **Метою** статті є аналіз виступу селян у містечках Троянівка та Лишнівка в 40-х роках ХІХ ст. Відповідно до поставленої мети автор виділяє такі **завдання**: визначити головні передумови та причини селянських виступів у згаданих населених пунктах; проаналізувати особливості та закономірності виступу; показати наслідки повстання; дати оцінку виступові селян в контексті соціальних та правових відносин тогочасної Волинської губернії.

Актуальність дослідження полягає в тому, що: 1) питання виступу селян містечок Троянівка та Лишнівка 1842–1845 рр. не розглядалось в розробках науковців, 2) дослідження цього заворушення доповнює уявлення про ситуацію в тогочасному селі на Волині; показує ступінь загострення стосунків між селянами з одного боку та поміщиками і адміністрацією – з іншого; висвітлює методи та форми приведення до покори селян адміністрацією.

Методологічна основа дослідження — методи мікроісторичного аналізу та реконструкції. Автор проводить реконструкцію ходу подій та слідства, що проводилося в містечках Троянівка та Лишнівка, показує основні аспекти стосунків поміщиків, представників повітових адміністрації і суду з одного боку та селян – з іншого.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За законом держава регламентувала обсяги повинностей селян, але фактично у більшості випадків їх визначав сам поміщик. Це викликало

невдоволення кріпаків. Відповідно, існували 4 види протесту селян: 1) подача скарг до державних інстанцій; 2) масові втечі; 3) фізична розправа з поміщиками та їхніми управителями; 4) прояв масової непокори та ін. [16, 351–352].

Одним із показових прикладів останнього виду протесту можна вважати події, які відбувалися в 1842–1845 рр. у містечках (офіційно саме так називались в документах ці населені пункти) Троянівка та Лишнівка (сьогодні села Маневицького району Волинської області). 11 справ із документів Луцького земського суду (за 1796–1872 рр.) безпосередньо стосуються досліджуваного конфлікту. Безумовно, це свідчить про серйозний масштаб протесту, який мав свою яскраву специфіку.

Варто зауважити, що згадані містечка вже були центрами невеликих виступів у 1838–1840 рр. Хоча тоді владі вдалось привести до покори селян, все ж із документів бачимо, що в очах адміністрації ці містечка мали репутацію неспокійних [20, 186–188].

За словами селян, приводом до початку виступу стало те, що вони хотіли отримати від своєї поміщиці Закашевської паспорти, яка їх не віддавала [3, арк. 249]. У результаті дій тодішніх власників містечок, а також попередніх та майбутніх поміщиків, селяни вкрай збідніли. Це стало причиною масових заворушень. Вони описували своє економічне становище так: „...до крайності розорені поміщиком, не маючи хліба, худоби і потрібної одежі рівномірно віддачею поміщиком синів їхніх в рекрути...” [2, арк. 355].

Закашевській довелося звернутися до адміністрації. Для того, щоб взяти під контроль ситуацію в містечках Троянівка і Лишнівка, туди відправили радника Волинського губернського правління Грабовського і корпус жандармів на чолі з підполковником Грінфельдом. Це відбулося приблизно на початку січня 1842 р. У наступні чотири роки ці землі стали місцем подекуди прихованого протистояння, а часто і відкритої боротьби між адміністрацією та жителями (не тільки селянами) містечок.

Поведінка влади в такій ситуації була традиційною. Рішенням Луцького

повітового суду “зачинщиків” та “підбурювачів” покарали шпідрутенами і висилкою [3, арк. 1, 4]. За допомогою таких заходів влада намагалась придушити виступ.

Проте, як показали наступні події, це не зупинило селян, які були налаштовані рішуче і намагалися до останнього захищати себе та усіх інших. Коли 30 січня 1842 р. селяни з сусіднього села Городля конвоювали в Луцьк чотирьох арештантів із Троянівки, односельці відбили їх у городельчан. При цьому троянівчани влаштували напад на будинок у своєму містечку, в якому в той час перебував пристав, який вів слідство. Його вразило те, наскільки мешканці діяли одностайно й рішуче. Під час нападу селяни заявляли, що „нікого серед себе не дозволять взяти і ніхто не має права їх судити” [3, арк. 12, 317–318].

Такий бунт російська адміністрація не могла пропустити безкарно. Спеціально для розгляду цієї справи був створений Військовий суд при Луцькому повітовому суді. У процесі слідства відкривались нові порушення порядку, причетність до бунту людей з інших станів. Вже 26 вересня 1842 р. Військовий суд дійшов висновку, що до справи мають безпосередній стосунок, крім селян, ще й інші: євреї містечка Троянівка, парафіяльний священик Ненадкевич, його жінка Фотинія, економ Гротковський, ксьондз Хондзинський [2, арк. 34–35].

Відразу, восени цього ж 1842 р., була порушена справа проти ксьондза Хондзинського [6] і священика Ненадкевича [4]. Обидва були причетні до підробки документів, за якими селяни переходили в статус міщан, звільнялися від повинностей. Ксьондз визнав, що він – автор одного з документів, проте пізніше, як зазначено в справі, “зник”. Додатковим аргументом для акцентування уваги влади на цій справі було те, що обвинувачений фігурував також як поширювач “буйства від австрійського уряду” [3, арк. 506]. Очевидно, справа мала політичний підтекст. Зауважимо, що політичні чутки поширювались Троянівкою і через декілька років, у 1850-му році, що стало причиною для нового слідства [12, арк. 1].

18 червня 1842 р. слідство в справі ксьондза Хондзинського було відкладене, поновилось у березні 1848 р., але потім через відсутність підсудного та свідків (селян із Троянівки, які відбували покарання в арештантських ротах) справа остаточно була закрита, причому без конкретного рішення щодо винних [6, арк. 7, 19, 64, 66, 86].

Ненадкевича виправдали рішенням Луцького повітового суду [6, арк. 25].

Поміщиця Закашевська, розуміючи всю складність становища, вирішила продати з аукціону в Санкт-Петербурзі містечко Троянівка — осередок бунту та непокори. Його викупив колезький асесор Затолокін за 44 640 руб. у 1843 р. [7, арк. 40].

Фактично найрадикальнішу частину селян (63 чоловіки) вдалось зламати і привести до покори тільки після тривалого (більше року) утримування в луцькій в'язниці. За цей час там померли від „водянки” та „чахотки” чотири арештанти, п'ятеро знаходились в лікарні [2, арк. 282, 355, 366, 446]. Перша група ув'язнених (11 людей) „виявила покору своєму поміщику” 12 листопада 1843 р. Вони були відпущені з в'язниці, з їхніх будинків — знята „екзекуція”. Пізніше всі інші селяни також присяглися поміщикові в тому, що будуть коритись [2, арк. 457, 520–524].

Проте, як показали наступні події, такої клятви селяни не змогли чи не забажали дотримуватись. Вони знову бунтували та не корились наказам. Однією з причин цього було те, що господарства селян розорив Затолокін [7, арк. 47] та солдати 4-ого батальйону Камчатського егерського полку, які стояли „на екзекуції” в Троянівці [2, арк. 30].

Протест пішов на спад, коли ще сімох селян, найактивніших, на думку слідства, покарали шпіцрутенами, а після того разом із іншими 18-ма – (всього 25) заслали в арештантські роти [7, арк. 46].

Слідство прийшло до висновку, що в початковий етап цього повстання своєрідним лідером виявив себе один селянин Павло Ярощук. Через це його навіть почали „утримувати... окремо від інших” [2, арк. 408]. Очевидно, це робили для того, щоб, з одного боку, ослабити рішучість інших селян, які

перебували у гродській в'язниці, а з іншого – морально зламати головного „підбурювача” виступу.

Вагомою обставиною є і те, що ця людина була грамотною, на відміну від інших учасників виступу. Про це свідчить той факт, що він зміг особисто підписатись під своїми свідченнями [2, арк. 519]. Пізніше, вже в лютому 1844р., його звинувачували в утримуванні фальшивих документів, які нібито переводили селян Троянівки та Лишнівки в статус міщан [8, арк. 21].

З часом роль ватажка перейшла до Івана Пащука. За свідченнями кількох односельчан, саме він переконував у корчмі всіх, хто там був, відмовлятися визнавати себе винними і давати будь-які свідчення [4, арк. 11–12]. В іншій справі зазначено, що ця людина отримала від ксьондза Хондзинського два документи, які стосувались вказаної справи. Одним з них був нібито указ урядового Сенату. Як пізніше з'ясувалося, ці документи були підроблені [5, арк. 59].

Під час проведення слідства склали список із 63-ох людей, в який увійшли ті, хто виявив непокору вже після повернення з в'язниці вдруге. П'ятеро з них були особливо активними, і у справі навпроти прізвищ селян окремо відмічено — „перший виявили покору”. Серед останніх був і вже згаданий Іван Пащук.

За свою активність Іван Пащук поплатився дорогою ціною. У результаті першої судимості він отримав у покарання певну кількість ударів різок, в результаті наступної – його двічі “прогнали шпіцрутенами через 500 чоловік” (усіх інших – один раз), після чого було заслани в арештантські роти [7, арк. 8–9, 46].

Головна особливість виступу селян полягала в принциповій відмові від співпраці з владою та поміщиками, в одностайності, злагодженості дій та згуртованості. Наприклад, коли вони пообіцяли, що будуть коритись новому поміщикові Затолокіну, то їх випустили з в'язниці. Проте, повернувшись у Троянівку, вже на наступний день, „всі одноголосно сказали, що вони ніколи не будуть коритися і відпрацьовувати селянську панщину”. У такій ситуації

адміністрація вважала, що основним методом боротьби повинна бути індивідуальна бесіда. Проте селяни не поспішили погоджуватися з усіма вимогами навіть після проведення розмови з кожним окремо. Вони оголосили, що готові відробляти тільки ті повинності, які в них „нібито справдана існували тобто шість днів в році і платити чинш” [7, арк. 6—7].

Іншим прикладом згуртованості був випадок, коли в луцькій в'язниці вже третій раз перебувала частина бунтівників. Селяни з Троянівки чи Лишнівки в лютому 1844 р. передали їм (зокрема Ісааку Якимчуку та Павлові Ярощуку, одному з лідерів громади) фальсифіковані документи, в тому числі такі, що приписувалися нібито урядовому Сенату. За цими документами селяни згаданих населених пунктів діставали права міщан і звільнялися від усіх повинностей [8, арк. 3].

Показовою є поведінка жінок з містечка Троянівка, які і за відсутності своїх чоловіків також “бунтували”. Вони давали “не зовсім точні” свідчення (навіть свої імена, прізвища казали неправильно) [2, арк. 139, 140–142].

У документах, що стосуються досліджуваного конфлікту, Лишнівка згадується рідше, ніж Троянівка. Деякою мірою це можна пояснити тим, що чисельність населення останньої було в 1,5 рази більшою, ніж у Лишнівці (у Троянівці 558 людей, в Лишнівці – 374 [10, 1–2]). Проте з аналізу документів можна зробити висновок, що в Лишнівці дещо менш радикально ставились до конфлікту взагалі.

Таким чином, цей виступ селян можна характеризувати, в основному, як організований (на локальному рівні) та злагоджений. Найбільш важливою передумовою такої згуртованості слід, очевидно, вважати тісні кровні зв'язки між членами сільської громади. Наприклад, коли Івана Пашука, одного з лідерів виступу, засудили, дружина його брата Настасія Пашук 12 грудня 1842 р. спробувала дати хабар („посулу”) в розмірі 5 рублів одному з чиновників. Гроші належали не їй, а дружині підсудного Єфросинії. Сама вона не могла цього зробити через інвалідність, тому й попросила Настасію.

Кровна спорідненість була вагомим фактором, оскільки родичами прямо

чи опосередковано були практично всі члени сільської громади. Крім того, очевидно, тут була ще й усна домовленість між селянами. Коли вже згадану Настасію Пащук відразу після спроби дачі хабаря заарештували, шість односельчан взяли на поруки вже 6 лютого 1843 р. Серед них не міг бути її чоловік, оскільки він в той час уже відбував покарання в арештантських ротах чи Сибіру [5, арк. 2—3, 25, 28].

У ситуації, коли був гострий конфлікт між селянами з однієї сторони та польською (Закашевською), російським (Затолокіним) поміщиками і російською адміністрацією – з іншої, слідство не було повністю об'єктивним та незаангажованим. Для прикладу, сім селян у свідченнях, даних у 1846 р., звинуватили Затолокіна в тому, що він забрав у них велику й дрібну рогату худобу, гроші і навіть дерев'яний посуд, а в одному з будинків звелів навіть побити скло у вікнах [7, арк. 47]. Пізніше інші селяни, як свідки, підтвердили, що поміщик справді забирав худобу, наказував розбирати будинки в деяких селян. Затолокін у поясненнях, датованих 27 листопада 1852 р. та 22 березня 1853 р., тобто через шість-сім років, назвав ці свідчення частково „брехнею”, а частково пояснив, що все було легально. Опонувати таким словам не було кому, оскільки згадані селяни несли покарання в арештантських ротах. І в результаті, завдяки лише одному поясненню Затолокіна було визнано невинним згідно з рішенням Волинського губернського управління від 21 березня 1856 р. [9, арк. 23–32, 155, 222]. Через відсутність інших доказів цей вирок суду виглядає несправедливим з моральної точки зору. Можна припустити, що однією з причин такого рішення було прагнення влади якомога швидше закрити всі справи, які стосувались згаданих подій.

Важливою передумовою заворушення можна вважати зростання в селян почуття самоповаги: вони почали усвідомлювати себе годувальниками суспільства. Соціальний устрій держави не здавався селянам Волині справедливим. Як слушно зауважує О. Крижановська, таке почуття в поєднанні з перерахованими чинниками часом виливалося у відкриті акції соціального протесту [18, 134], яскравим прикладом якого є досліджуваний виступ.

Надзвичайно важливими для всіх членів сільського колективу були наслідки цих заворушень. Селяни Троянівки та Лишнівки постраждали, в першу чергу, матеріально, але, крім цього, ще й психологічно. Дружина одного з чоловіків, засланих у Сибір, Текля Остапчук жалілась у квітні 1844 р., що худобу було забрано, дах її будинку – розібраний на той час уже колишнім поміщиком Затолокіним, а тодішнім, Загражзьким, відновлений. Але весь будинок при цьому було віддано іншому селянину. Жінка змушена була разом із 11-річним сином жити у сусідів, „за допомогою заробітків шукати... на прожиття” [9, арк. 26]. Очевидно, що така доля чекала на багатьох жінок та дітей, чоловіки і батьки яких були заслані в арештантські роти.

Події в містечках Троянівка і Лишнівка в 1842–1845 рр. зробили відповідний відбиток на життях усіх мешканців двох населених пунктів. Чоловіки і навіть малолітні змушені були йти в інші міста та села для того, щоб заробити на прожиття. При цьому інколи доводилось порушувати закон. Наприклад, група селян в грудні 1845 р. відправилась у Володимир із фальшивим „свідоцтвом”, яке підтверджувало, що ці селяни - „люди чесні, ні в чому не підозрілі”. Воно нібито демонструвало, що їхня відсутність за місцем проживання (Троянівка) є дозволена владою. Хоча селян було затримано, вони невдовзі втекли і переховувались майже рік [11, арк. 2–3, 12–13, 30–32].

Найяскравішою особливістю в даній справі є відносно молодий вік цих семи людей. Молодшому з них було дев'ять років, старшому – 30. Двоє з них носили прізвища ідентичні з тими, хто був відправлений в арештантські роти і Сибір [11, арк. 9,]. Можливо, це були їхні сини чи молодші брати. Можна із впевненістю стверджувати, що зміни в устрої сімей порушили і їхнє особисте світосприйняття, змусило не просто йти в інші міста на заробітки, але й кардинально змінювати своє життя.

Варто окремо відмітити, що в 1850 р. російську владу в особі представника від „свити Його Величності” (прізвище цього генерал-майора написано в справі нерозбірливо) стурбували чутки, які дійшли навіть до Житомира про „різні безглузді в політичному відношенні” [12, арк. 1]. Це

стало причиною порушення справи, в ході розслідування якої відкрилися нові правопорушення поміщика, економа та згаданого єврея щодо селян. Як видно із справи, становище селян не змінилась кардинально. Ні новий поміщик, ні місцева влада не зробили відповідних висновків.

Висновки. Виступ у містечках Троянівка та Лишнівка в 1842–1845 рр. можна вважати органічною частиною тоді ще ситуативного соціального протесту селян. Це було закономірним процесом. На такому прикладі можна побачити, що він зумовлювався з однієї сторони відносинами між поміщиком, економом та селянами, з іншої – політикою російського уряду.

По суті, мала місце масова непокор двом поміщикам (Закашевській та Затолокіну) і офіційній російській владі (представникам адміністрації, суду). Очевидно, на початковому етапі виступ селян був стихійним. Проте досить швидко, у процесі розвитку подій, він еволюціонував в організований, міцний, із чіткими цілями (перевестись у статус міщан). Владі довелось задіяти корпус жандармів та батальйон солдатів регулярної армії для того, щоб силою навести порядок та відновити покору селян. Особливостями виступу селян були високий рівень згуртованості та рішучості селян.

Загалом, наслідки цього явища відобразились, перш за все, на бунтівниках. За період з 1842 по 1844 р. четверо з них загинули від нестерпних умов і хвороб у луцькій в'язниці, не менше п'яти – потрапили в лікарню, 32 – відіслані в арештантські роти чи Сибір (25 – після першого вироку і 7 – після другого), десятки господарств були розорені, сім'ї засланих – позбавлені власних домівок, приречені на бідність.

Джерела і література

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) : Монографія / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисик. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.
2. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 361., оп. 1, спр. 447.
3. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 449.
4. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 459.
5. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 460.
6. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 462.
7. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 518.
8. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 585.
9. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 596.
10. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 645.
11. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 672.
12. ДАВО, ф. 361., оп. 1, спр. 1059.
13. Златогорський О. З історії Лишнівки Маневицького району : Збірник наукових праць / Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції смт. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004. / Златогорський О., Охріменко Г., Охріменко В., Пальоха О. – Луцьк : [б. в.], 2004. – С. 146–148.
14. Історія Волині / Ред. колегія : О. Г. Михайлюк (відп. ред.), Р. А. Арцишевський [та ін.]. – Львів : Вища школа. – 1988. – 239 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. / Ред. Тронько Т. Т. – К. : Гол. ред. Укр. радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – Т. 2. Волинська обл. – 746 с.
16. Історія українського селянства. В 2-х т. Т. 1: Нариси / А. В. Блануца, К. П. Бунятян, Д. П. Вашук, В. Ф. Верстюк ; Інститут історії України НАН України; кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 2006. – 632 с.
17. Історія Української РСР: У 8-ми т.; 10-ти кн. : монографія / Голов. редкол. :

- А. Г. Шевелєв (гол. ред.) [та інші]; АН УРСР, Ін-т історії. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 3. – 607 с.
18. Киричук М. Волинь – земля українська. Історичний нарис : навчальний посібник / Микола Киричук. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 472 с.
19. Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50-х роках ХІХ ст. / Оксана Крижановська // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 130-142.
20. Михалюк О. Г. Антикріпосницькі виступи селян Західної Волині в першій половині ХІХ ст. / О. Михалюк / Минуле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 1988 р.) / Відп. ред. Н.Бурчак. – Луцьк : [б. в.], 1988. – С. 196–198.
21. Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. : Збірник документів і матеріалів / Упоряд. В. П. Баран, Г. В. Боряк, М. І. Бутич, В. С. Шандра та ін. – К. : Наукова думка, 1985. – 504 с.
22. Хомич П. З історії окремих населених пунктів Маневицького району : Збірник наукових праць / Петро Хомич / Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000-2002 рр. / Упорядник Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – С. 64–69.
23. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) : словник. У 2-х томах. Т. 2. / Олександр Цинкаловський. – Вінніпег : [б. в.], 1986. – 579 с.